

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI O'QITISHDA DASTLABKI TA'LIM

*Xujayarova Nafisa Sultonmurodovna,
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
xujayarova@inbox.ru*

Annotatsiya: Maqolada tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, nogironligi bo'lgan bolalarni o'qitishga qaratilgan dastlabki urinishlar asosan kar-soqov, ko'r va aqliy zaif bolalar bilan ishlashga qaratilgan, maxsus maktablar va nogironligi bo'lgan bolalarning ehtiyojlarini o'rganishga yo'naltirilgan ilk xususiy ta'lim muassasalari, imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta'lim tizimi asosan xususiy tashabbuslar asosida rivojlangan maktab faoliyati, integratsiyalashgan ta'lim bo'yicha dastlabki urinishlar, xalq maktablari tizimining joriy etilishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim, inklyuziya, integratsiya, maxsus ta'lim, ijtimoiy moslashuv, ta'lim to'g'risidagi qonun, integratsiyalashgan ta'lim.*

НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация: Исторический анализ в статье показывает, что ранние попытки обучения детей с ограниченными возможностями здоровья в основном были сосредоточены на работе с глухонемыми, слепыми и умственно отсталыми детьми, специальные школы и первые частные образовательные учреждения, ориентированные на изучение потребностей детей с ограниченными возможностями здоровья, система образования для детей с ограниченными возможностями здоровья развивалась в основном на основе частных инициатив школьная деятельность, первые попытки интегрированного образования, намечается введение системы народных школ.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, инклюзия, интеграция, специальное образование, социальная адаптация, закон об образовании, интегрированное образование.*

INITIAL EDUCATION IN THE EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Abstract: The article historical analysis shows that the first attempts to educate children with disabilities were aimed mainly at working with deaf-mute, blind and mentally retarded

children, special schools and the first private educational institutions aimed at studying the needs of children with disabilities, the educational system for children with disabilities developed mainly on private initiatives school activities, preliminary attempts at integrated education, the introduction.

Key words: *inclusive education, inclusion, integration, special education, social adaptation, education law, integrated education.*

KIRISH

Mamlakatimizda “Alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar uchun inklyuziv ta’limni tashkil etish maqsadida ta’lim muassasalari moddiy texnika bazasini mustahkamlash, o‘quv dasturlarini adaptivlashtirish, sog‘lomlashtiruvchi sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda bu jarayonga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash” kabi muhim vazifalar belgilandi[1]. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta’lim sohasidagi siyosati yo‘nalishlaridan biri bolalarning alohida ta’lim ehtiyojlari xilma-xilligini hisobga olgan holda ta’lim berishni nazarda tutadigan inklyuziv ta’lim g‘oyalarini ishtirokchi davlatlar tomonidan keng amalga oshirilishini ta’minlash hisoblanadi [2].

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ4860-son qarori bilan tasdiqlangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ – 4860 - son qaroriga asosan 2020-2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish qarori bilan umumiy ta’lim muassasalarida alohida ta’limga muhtoj bolalarni inklyuziv o‘qitish to‘g‘risidagi nizom tasdiqlandi. Mazkur nizomga muvofiq inklyuziv ta’limning maqsad va vazifalari;

maktablarda inklyuziv ta’lim va boshlang‘ich korreksion sinflarni tashkil etish tartibi, va alohida ta’limga muhtoj bolalar uchun o‘quv jarayoni; alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ko‘rsatiladigan ta’lim xizmatlari sifatini yaxshilash, ularni moddiy va ma’naviy tomondan qo‘llab – quvvatlash ularga insoniylik jihatidan mehr – muruvvat ko‘rsatish, bolalarni inklyuziv ta’limga va boshlang‘ich asosiy tuzatish sinflariga qabul qilish tartibi; inklyuziv ta’lim va boshlang‘ich asosiy tuzatish sinflarida ta’lim sifatini nazorat qilish va boshqarish bo‘yicha chora-tadbirlar; bir qancha vazifalar, “belgilandi: Jumladan, inklyuziv ta’limning nazariy tahlili jarayonida soha olimlari o‘zlarining turli xil qarashlari bilan ushbu ta’lim shakliga ta’rif berib o‘tganlar.

Xorijlik olimlardan M.Budoff, D.A.Cole inklyuziv ta’lim har bir bolaning imkoniyatlarini hisobga olib tashkil etiladigan va imkoniyati cheklangan o‘quvchilarni eng samarali ijtimoiylashuvini ta’minlaydigan o‘qitish shakli deb nomlaganlar[3]. J.Gottiyeb hamda D.Gampel ham imkoniyati cheklangan o‘quvchilarni umumtalim maktablarida inklyuziv ta’lim berish tarafdorlari sifatida ushbu ta’lim shaklining asosiy tamoyillarini asoslab berganlar[4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘zbekiston Respublikasida 2020-yil 19-mayda qabul qilingan yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunning 20-moddasi “Inklyuziv ta’lim” deb nomlangan bo‘lib, ushbu moddada inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishga bo‘lgan teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan bolalar (shaxslar) uchun ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’lim tashkil etiladi[5]. Shuningdek, mamlakatimizda inklyuziv ta’limga keng e’tibor qaratilmoqda.

- alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar ta’lim oladigan ta’lim muassasalari binolariga qo‘yiladigan talablarni ishlab chiqish va tasdiqlash;

- alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar o‘qitiladigan ta’lim muassasalarini zarur adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar, turli kasblarga o‘qitish uchun uskuna va jihozlar bilan ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni o‘qitish uchun inklyuziv ta’lim tizimini tashkil etish, umumta’lim muassasalarini maxsus moslamalar shuningdek tegishli kadrlar bilan ta’minlash alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning moslashishi va integratsiyasi uchun maktab-internatlarni bosqichma-bosqich maxsus jihozlar bilan ta’minlash[6]ga qaratilgan.

Bir qator davlatlar tomonidan majburiy va bepul boshlang‘ich ta’lim to‘g‘risidagi qonunning qabul qilinishi nogironligi bo‘lgan bolalar uchun maxsus ta’lim muassasalari tizimining shakllanishiga turtki bo‘ldi. Ushbu jarayon jahon madaniy, ilmiy va siyosiy markazlariga aylangan Avstraliya, Avstriya, Angliya, Germaniya, Daniya, Italiya, Niderlandiya, AQSh, Fransiya, Shvetsiya kabi mamlakatlarda kuzatildi. Bu esa maxsus ta’lim muassasalarining moliyaviy ta’minoti, ta’lim maqsadlari va uslublarini ishlab chiqish imkonini yaratdi.

Bu o‘zgarishlar natijasida maxsus maktablar va maxsus pedagogika fani alohida yo‘nalish sifatida shakllandi va nogironligi bo‘lgan bolalarning ehtiyojlarini o‘rganishga yo‘naltirildi. Maxsus maktablar tizimining kengayishi turli patologiyaga ega bo‘lgan bolalar rivojlanishini chuqur tadqiq qilishga imkon yaratgan bo‘lsa-da, ular hanuz ijtimoiy va ta’limiy izolyatsiyaga duch kelishdi [7].

Insoniyat tarixida imkoniyati cheklangan bolalarga bo‘lgan e’tibor turli davrlarda turlicha kechgan. Ishlab chiqarish kuchlari hali rivojlanmagan, madaniy va ma’naviy qadriyatlar shakllanmagan, inson hayoti tabiat kuchlariga bog‘liq bo‘lgan dastlabki davrlarda bunday shaxslar jamiyat e’tiboridan chetda qolib kelgan.

Tarixiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, nogironligi bo‘lgan bolalarni o‘qitishga qaratilgan dastlabki urinishlar asosan kar-soqov, ko‘r va aqliy zaif bolalar bilan ishlashga qaratilgan. Boshqa turdagi nogiron bolalarni o‘qitish bo‘yicha tadqiqotlar deyarli uchramaydi va pedagogik adabiyotlarda ushbu jarayon faqat tanlab yoritilgan[8] 1717-yilda Germaniya hukumati barcha 5 yoshdan 12 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun boshlang‘ich ta’lim olish imkoniyatini ta’minlashga qaratilgan davlat loyihasini amalga oshirishga alohida e’tibor bera boshladi.

XIX asrning o‘rtalariga kelib, Germaniyada “Majburiy boshlang‘ich ta‘lim to‘g‘risida” qonun qabul qilindi. Ushbu qonun natijasida maktablar rasmiy ravishda davlat muassasalari maqomini oldi va ularning faoliyati mamlakat bo‘ylab tashkil etilgan maxsus boshqaruv organlari tomonidan nazorat qilina boshlandi [9].

Kar-soqov bolalarni individual ravishda o‘qitish bo‘yicha ilk qadamlarga vrach V. Kerger, pedagog G. Rafel, surdopedagoglar S. Geynike va I. Arnoldi tomonidan asos solingan. Ushbu olimlar kar-soqov bolalarni samarali o‘qitish metodlarini ishlab chiqishga oid izlanishlar olib borib, tabiiy fanlar, umumiy pedagogika va tibbiyot sohalarini o‘z ichiga olgan fanlararo yondashuvni asos sifatida qabul qildilar.

Surdopedagogika tarixida “sof og‘zaki metod” asoschisi sifatida tanilgan S.Geynike ushbu yo‘nalishda eng katta yutuqlarga erishdi. 1778-yilda u Germaniyaning Leyptsig shahrida birinchi Kar-soqovlar institutini tashkil etdi, 1788-yilda esa ikkinchi shunday institut Berlin shahrida ochildi. Kar bolalar uchun guruh bo‘lib ta‘lim olish tizimi esa keyinchalik F. Gill va I. Fatter tomonidan ishlab chiqilgan "tabiiy ta‘lim usuli" orqali yanada rivojlantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shuni aytish joizki, majburiy boshlang‘ich ta‘limning xalq maktablari tizimiga joriy etilishi nogiron bolalar uchun “qo‘shimcha sinflar” tashkil etilishiga olib keldi. Ammo ushbu amaliyot etarlicha samarali bo‘lmagan, chunki oddiy sinflarga qaytgan bolalar ko‘pincha o‘quv dasturini yana o‘zlashtira olmagan. Shu sababli, 1881-yilda Leyptsig va Braunshveyg shaharlarida “yordamchi maktablar” ochildi. Ushbu amaliyot o‘sha davrda Avstriya va Shveysariyada ham tarqaldi.

1816-yilda Avstriyada aqliy zaif bolalar uchun ta‘lim-tarbiyaviy muassasa, 1841-yilda esa Shveysariyada “Aqliy zaif va ruhiy kasallarga ixtisoslashgan davolash muassasasi” tashkil etildi [10]. Italiya, Norvegiya, Shvetsiya kabi mamlakatlar alohida ehtiyojli bolalarni umumta‘lim muassasalariga to‘liq integratsiyalab, maxsus korreksion maktablarning yopilishiga erishdilar. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Germaniya va boshqa nemis tilida so‘zlashuvchi mamlakatlarda xalq maktablari tizimi masshtabli ravishda rivojlandi, shu bilan birga nogiron bolalar uchun integratsiyalashgan ta‘lim bo‘yicha dastlabki urinishlar ham kuzatildi. Biroq, mazkur tajribaning amalga oshirilishi davriy va chegaralangan shaklda bo‘lib, bu hali to‘liq inklyuziv ta‘lim tizimi emas, balki nogiron bolalar uchun maxsus sharoitlar yaratishga yo‘naltirilgan dastlabki qadamlar edi.

Germaniyadan farqli ravishda, Buyuk Britaniyada nogiron bolalar uchun ta‘lim tizimi asosan xususiy tashabbuslar asosida rivojlangan. Buyuk Britaniyada kar bolalar ta‘limiga asos solgan shaxs T.Brayvud bo‘lib, u 1760-yilda Edinburg shahrida ilk xususiy ta‘lim muassasasini – kar bolalar maktab-institutini tashkil etdi. Bu maktabda bolalarga yozma va og‘zaki nutq ko‘nikmalari o‘rgatilgan.

1879-yilga kelib, Buyuk Britaniyada jami 6 ta ko‘r bolalar maktabi faoliyat yuritgan bo‘lib, ulardan eng mashhuri 1847-yilda Uelsda ochilgan maktab va hozirda “Donald’s School” (Edinburgdagi Donalds kasalxonasi) deb nomlangan muassasa bo‘lgan. Bu maktablarda

nogiron bolalar uchun maxsus kasbiy tayyorgarlik dasturlari joriy etilgan bo‘lib, o‘quvchilar keyinchalik hunarmand sifatida jamiyatda o‘z o‘rnini topishi mumkin bo‘lgan.

XIX asrning birinchi yarmiga qadar psixik rivojlanishida cheklovlarga ega bolalar odatda ish muassasalariga (рабочие дома) va yopiq lazaretlarga joylashtirilgan. Ular uchun ijtimoiy moslashuvga yo‘naltirilgan maxsus ta‘lim tizimi mavjud bo‘lmagan. Ko‘pgina tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, Fransiya nafaqat cheklangan imkoniyatga ega bolalar ta‘limi tizimining shakllanishida, balki integrativ yondashuvni amalga oshirishga qaratilgan harakatlarda ham muhim rol o‘ynagan. Ko‘pgina tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, Fransiya nafaqat cheklangan imkoniyatga ega bolalar ta‘limi tizimining shakllanishida, balki integrativ yondashuvni amalga oshirishga qaratilgan harakatlarda ham muhim rol o‘ynagan.

1945-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ta‘lim tizimida imkoniyati cheklangan bolalar huquqlarining tengligini ta‘minlash tashabbuskori sifatida chiqdi. Bu davrda jahon miqyosida iqtisodiy yuksalish va liberal-demokratik islohotlar asosida imkoniyati cheklangan bolalarning sifatli va ochiq ta‘lim olish huquqlari muammolari davlatlar va hukumatlar tomonidan keng muhokama qilina boshlandi.

BMT tomonidan 1948 yilda qabul qilingan “Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi”da “Ta‘lim olish har bir insoning asosiy va ajralmas huquqi” ekanligi alohida e‘tirof etilgan. “Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi” barcha insonlarning huquq va erkinliklarini kafolatlar ekan, bu Deklaratsiyaning barcha bndlari imkoniyati cheklangan insonlarga ham tegishli ekanligi aniqlandi[11].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maxsus pedagogika tizimiga innovatsion shakl sifatida kirib kelgan inklyuziv ta‘lim sharoitidagi imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning rivojlantirish, borasida muayyan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish davr talabidir. Imkoniyati cheklangan o‘quvchilar inklyuziv ta‘limining ilmiy-nazariy va huquqiy asoslari tahlili inklyuziv ta‘lim tizimi bosqichma-bosqich boshqa umumiy o‘rta ta‘lim muassasalarida joriy qilinishi, alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan har bir bolaning inklyuziv ta‘lim olish huquqini ta‘minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi, pedagoglarning malakasini oshirish bo‘yicha modulli kurslarni ishlab chiqish bugunning dolzarb vazifalaridan ekanligini bildiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni.

2. Xujayarova N.S. O‘zbekistonda inklyuziv ta‘limni rivojlantirish tendensiyalari. Ta‘lim jarayoni subyektlarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga oid xalqaro tajribalar: muammolar va echimlar xalqaro ilmiy-amaliy anjumani, 2025-yil 26-mart. (2025, mart 28). <https://doi.org/10.5281/zenodo.15099689>. <https://zenodo.org/records/15099689> 366-368 bet.

3. M.Budoff, D.A.Cole, [and others] Bilateral cochlear implants in children: localization acuity measured with minimum audible angle // Ear & Hearing. 2006. 27(1). P. 43-59.
4. J.Gottieb, D.Gampel. Assessing candidate children for cochlear implantation with the Nottingham Children’s Impiant Profile (NChiP): the first 200 children // International Journal of Paediatric Otorhinolaryngology. 2004. 68:2. P. 127-135.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23- sentyabr. <https://lex.uz/docs/-5013007>.
6. Teshaboeva Feruza Raximovna Qo‘qon universiteti Ta’lim kafedراسi dosenti. file:///C:/Users/hp/Downloads/873-875.pdf. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning rivojlanishi va istiqbollari.
7. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. М.: Знание,1983.-96 с.
8. Мудрик А.В. Социализация и свободное время. - М.: Сов. Россия, 1991.-109 с.
9. Соловьева, Т.А. Научно-практическая конференция, посвященная памяти Татьяны Сергеевны Зыковой / Т.А. Соловьева // Дефектология. - 2013. - №3. - С. 3-9.
10. Ратнер, Ф.Л., Юсупова, А.Ю. Т. Хелльбрюгге - ученый, врач, педагог и основы его интеграционной концепции / Ф.Л. Ратнер, А.Ю. Юсупова. - Казань: Центр инновационных технологий, 2006. - 44с. //
11. “Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi”-T.: “YuNESKO”. 1999. 8 b.